

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

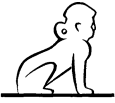
Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Traumatiserende therapieën

Bespreking van: L.A. Pearlman en K.W. Saakvitne (1995), *Trauma and the therapist. Countertransference and vicarious traumatization in psychotherapy with incest survivors*. W.W. Norton & Co., New York/London. ISBN 0-393-70183-2, 451 pagina's, prijs: £ 27,50

Joost Hutsebaut

De laatste jaren heeft er zich een echte incest-boom voorgedaan in het klinische literatuurveld. Waar de analytische literatuur in aanvanging een zekere passiviteit vertoonde, verschijnen nu steeds meer analytisch geïnspireerde boeken die de problematiek van seksueel misbruik exploreren. Het boek *Trauma and the therapist* is een typische exponent van de actievare benadering van de traumaproblematiek door een aantal psychoanalytische stromingen. Het boek verwerft zich daarmee een plaats in een recentere, eclecticische en feministische, psychodynamische traumastroming, die vooral door het nu al klassieke werk van Davies en Frawley (1994) richting werd gegeven. Theoretisch grijpen deze auteurs vooral terug op objectrelationele, zelfpsychologische en interpersoonlijke kaders. Dat geeft een wat gratuite theoretische onderbouw die zeker niet de sterkste kant van deze benadering vormt. Het accent ligt vooral op de vertaling ervan in een klinische benadering en het moet gezegd worden dat de Amerikaanse school daar erg complexloos en spontaan mee omgaat. De verdienste van dit boek ligt dan ook vooral in de beschrijving van het klinische project, eerder dan in de theoretische stellingen. De auteurs karakteriseren zelf hun werk als een uitdrukking van een paradigmaverandering, waarin de ontdekking van het trauma een nieuwe visie op pathologie en etiologie heeft voortgebracht. De erkenning van de centrale rol van

kindertrauma's in de vorming van de psychologische identiteit opent volgens de auteurs nieuwe en verschillende perspectieven om psychopathologie te begrijpen. Met dit boek willen de auteurs enkele traumaspecifieke dynamieken verkennen. Trauma slaat hier vooral, en zelfs bijna uitsluitend, op chronisch seksueel en incestueus misbruik. Incest veroorzaakt een relationeel trauma, niet alleen een seksueel trauma, maar misschien in de eerste plaats een trauma door verraad en verlaten. Het conflict dat de vroege incestervaring oproept, kan niet beleefd worden maar wordt volledig afgeweerd door een dissociatieve reactie. De gedissocieerde traumatische ervaring structureert de identiteitsopbouw en wordt de blauwdruk voor latere interpersoonlijke relaties, waarin dezelfde thema's van verraad, verlaten, geweld, misbruik, macht en 'specialness' dwingend worden herhaald. De literatuur maakt duidelijk dat in extreme gevallen het trauma de onwrikbare kern kan worden, die op een stabiele manier de persoonlijkheidsstructuur van het individu organiseert. Het herstel van zulk een relationeel trauma moet volgens de auteurs dan ook in eerste instantie plaatsvinden in een nieuwe relatie. De therapie bestaat precies uit het opbouwen van een therapeutische relatie. Daarbij dreigen de sterke en repetitieve 'reenactments' van het trauma voortdurend de veiligheid van de therapeutische relatie te ondermijnen. Meer dan ooit worden de tegenoverdrachtsreacties gehanteerd als een instrument om afgesplitste aspecten van het zelf en van de objectwereld van de patiënt te verkennen. Het overdenken en verwoorden van de emotionele reacties die door de heftige enactments in de therapeut worden opgewekt, maken het mogelijk om de traumathema's te exploreren en door te werken. Geleidelijk aan kunnen de afgesplitste object- en zelfbeelden gesymboliseerd worden en zo geïntegreerd worden in de identiteit van het traumaslachtoffer.

Het accent in dit boek ligt op de dynamiek van seksuele trauma's in de overdrachtsrelatie en tegenoverdrachtsreactie. Het boek bespreekt uitvoerig en systematisch een aantal thema's die in de relatie met incestslachtoffers aan bod komen. Precies vanwege het relationele karakter van het incesttrauma wordt de therapeutische relatie het strijdtoneel van de (vaak existentiële) conflicten van de patiënt. Het accent ligt vooral op het omgaan met de ervaringen in de hier-en-nu-relatie. Het gebruiken, begrijpen en verwoorden van de tegenoverdracht en de zorg om verwerpende en misbruikende patronen te vermijden, maken de kern uit van de therapeutische benadering. Thema's die aan bod komen zijn onder meer de tegenoverdrachtsresponsen op incest, de tegenoverdrachtsresponsen op dissociatieve reacties, de invloed van tegenoverdrachtsreacties op het therapeutische kader en grenzen, tegenoverdrachtstema's voor slachtoffer-therapeuten, genderkwesties en het werk met incestslachtoffers die misbruikt werden door een vorige therapeut. Het stokpaardje van de auteurs is echter de ondermijnende invloed van het werk met traumaslachtoffers op de therapeut zelf ('vicarious traumatization' of 'plaatsvervangende traumatisering'). Traumatherapie kan volgens de auteurs leiden tot veranderingen in de identiteit van de therapeut en in de manier waarop hij of zij zichzelf en de wereld begrijpt en ervaart. 'Vicarious traumatization' is de langdurige, soms zelfs permanente, transformatie van de eigen ervaringen van de therapeut als gevolg van het empathische engagement met het traumamateriaal van de patiënt. Het is een proces dat op termijn de identiteit en de interpersoonlijke relaties van de therapeut, ook buiten de therapie, kan aantasten. De tweede helft van het boek is nagenoeg uitsluitend gewijd aan het probleem van 'plaatsvervangende traumatisering' in de praktijk van een traumatherapeut. Het dusdanig accentueren van het proces van 'vicarious traumatization' onthult in feite een verzwegen premisse die gans het boek structureert, namelijk dat therapie met traumaslachtoffers diepgaander, emotioneler en in zekere zin ook veeleisender is dan een 'gewone' therapie. Bovendien drukt het de overtuiging van de auteurs uit dat de therapie met traumaslacht-

offers een andere houding veronderstelt. De transparante houding en benadering en het actieve engagement in de therapeutische relatie lijken inderdaad ook te verschillen van een meer klassieke neutrale positie. De auteurs laten ook niet na te benadrukken hoe moeilijk traumatherapieën zijn, ja zelfs welke moed ervoor nodig is. Daarmee krijgt de therapeut die deze uitdaging aangaat, bijwijlen heroïsche allures aangemeten. Op therapeutisch vlak worden vooral een steunende, zorgende en een herstellende aanpak, gericht op een correctieve emotionele ervaring in de relatie met de therapeut en gedragen door een psycho-educatieve houding, verdedigd. Meer in het algemeen viel het me op met welk een passie de auteurs schrijven, een passie die de louter professionele bekommernissen voorbij lijkt te gaan en die me dunkt wel meer in de traumaliteratuur wordt gevonden, alsof de afgrenzing ten aanzien van de incestpatiënt inderdaad veel kwetsbaarder is, met een (te?) groot empathisch engagement tot gevolg. Soms krijg je de indruk dat de traumatherapeut de bijzondere missie heeft niet alleen deze patiënt helpen, maar vooral het diepste leed in onze samenleving te bestrijden en aan de oppervlakte te brengen. Dit brengt met zich mee dat er voortdurend iets klefs hangt aan het boek.

Dit boek is eerder een klinisch werkboek. Theoretisch vond ik het niet sterk uitgewerkt. Het theoretische kader van waaruit de auteurs vertrekken, is een eclectisch samenaanspel van verschillende analytisch georiënteerde stromingen, maar wordt in hun uitwerking ervan te soft en te flauw. Op theoretisch vlak biedt het boek niet veel meer dan een beschrijving van relationele posities in therapieën met traumaslachtoffers, terwijl de lezer en clinicus erg weinig zicht krijgt op de intrapsychische dynamieken en thema's in verband met seksuele trauma's. De eclectische benadering gaat ten koste van een diepergaande analyse. Theoretisch blijft het een moeilijke vraag of het totale relationele patroon zoals zich dat in therapie ontvouwt, exclusief kan worden teruggekoppeld naar de traumatische ervaring zelf. Een gerelateerde vraag is in welke mate deze relationele patronen de reële traumatische relatie weer spiegelen, dan wel de fantasmatische verwer-

king van de reële relatie. Het zijn vragen waarmee de psychoanalytische literatuur in het traumadomein wel meer worstelt. Over de hoofdstukken heen vindt ook een soort van globale generalisatie plaats die de indruk wekt dat er slechts één soort van traumapatiënt is en één soort van standaardtherapie. Beide auteurs zijn duidelijk wel ervaren klinici. In de klinische beschrijvingen van de wijze waarop de auteurs hun eigen gevoelens en emotionele reacties hanteren in de therapie met traumaslachtoffers ligt dan ook de troef van het boek. In die zin is het spijtig dat de klinische illustraties te vaak beperkt worden tot korte fragmenten, waar het meer aangewezen leek om ook omvangrijkere episodes uit een therapeutisch proces op te nemen, hetgeen meer zicht zou kunnen geven op de originaliteit en eigen bijdrage van de voorgestelde therapeutische benadering. Erg sterk vond ik de complexloze wijze waarop de kwetsbaarheid en menselijke feilbaarheid van de therapeut uit het boek naar voren komen. De auteurs beschrijven hun eigen fouten op een eerlijke manier, maar tonen ook hoe de openheid erover kan bijdragen aan het therapeutische proces. Het valt op hoe open de therapeuten in het boek hun eigen emotionele reacties bespreken met de patiënten. In die zin lucht het boek ook op en biedt het een geruststelling aan twijfelende therapeuten. Het boek lijkt me dan ook vooral waardevol om geregeld eens vast te pakken en door te nemen, wanneer zich specifieke problemen voordoen in de tegenoverdracht met traumaslachtoffers. Het biedt geen pasklare oplossingen, maar kan de reflectie stimuleren.

Literatuur

Davies, J.M. en Frawley, M.G. (1994), *Treating the adult survivor of childhood sexual abuse: A psychoanalytic perspective*. Basic Books, New York.

J. Hutsebaut is assistent bij het Centrum Diepte-psychologie van de K.U. Leuven.

Een duizendpoot aan het woord

Bespreking van: Elisabeth Young-Buehl (1998), *Subject to Biography, Psychoanalysis, Feminism, and Writing Women's Lives*. Harvard University Press, Cambridge Massachusetts/Londen. ISBN 0-674-85371-7, 282 pagina's, prijs: £ 18,50

Iki Halberstadt-Freud

De biograaf van Hannah Arendt en Anna Freud is een van de zeldzame figuren die het theoretische slagveld van de psychoanalyse kunnen overzien. Young-Buehl, oorspronkelijk historicus en filosoof (student van Hannah Arendt), bovendien psychoanalyticus, is een synthesebouwer. Zij slaagt erin om boven de partijen te staan. Zij oordeelt of veroordeelt niet. Zij is erop uit om onlogische redeneringen te ontmaskeren, vulgarisering en onzin te bestrijden en de theorie van ideologische vooroordelen van welke soort dan ook te zuiveren. Hier wordt epistemologie van de psychoanalyse bedreven. Haar boek *Subject to Biography* leest niet gemakkelijk, want het discours is puur theoretisch, maar de doorzetter wordt beloond met inzicht in de valkuilen waar theoriebouwers, feministen en Freudbiografen beurte-lingen in kunnen storten.

Het betreft hier een serie losse lezingen over diverse onderwerpen, zoals de motivatie van de biograaf, reflecties naar aanleiding van de Anna Freudbiografie, gedachten over Hannah Arendt, commentaar op de diverse Freudbiografieën, de wederzijdse beïnvloeding van feminisme en psychoanalyse, anorexia nervosa (als paradigmatisch voor vrouwenstudies) en gender. De diverse hoofdstukken vertonen desondanks een samenhang en een lijn en er komen weinig herhalingen in voor.

De enige luchtige opmerking van de auteur is een anekdote. Naar aanleiding van haar vraag aan Richard Newman of Anna Freud lesbisch was antwoordde deze: 'Mijn lieve kind, nou vraag ik je, die twee dames leefden vijftig jaar harmonieus samen, echt harmonieus, hoe kan dat dan een seksuele relatie zijn geweest?' Biografieën zijn meer dan ooit in trek. Dat heeft iets te maken met de opmars van het

interactieve denken dat ook in de psychoanalyse hoogtij viert. Het romantische negentiende-eeuwse idee van de empathie als een passieve bezigheid wordt vervangen door een poging 'samen', in wederkerigheid, dat wil zeggen tussen biograaf en onderwerp of analyticus en analysant, uit te zoeken hoe het zit en daar gedachten over te formuleren. Hannah Arendt vond kritiekloze empathie al verdacht. Dat was immers de *Schwärmerei* van de fascist. Anna Freud had er later bezwaar tegen toen empathie tot de ontcrachte sibbolet van de kohutianen geworden was.

Young-Bruehl trekt meerdere interessante parallellen tussen de analyticus en de biograaf. Er bestaat empathie in soorten en maten. Het verschil tussen jezelf en de ander moet je steeds in de gaten blijven houden. Pas op voor het cliché 'in andermans schoenen gaan staan'. Je moet niet jezelf in de ander indenken, maar de ander als het ware in jezelf zetten, zonder hem of haar op te eten. De ander in jezelf horen. Niet 'wat zou ik willen in zijn of haar plaats', maar 'wat wil die ander voor zichzelf'. Het overzicht over een levensloop, het onderkennen van de keerpunten en knooppunten daarin is ook een vorm van empathie die Young-Bruehl benoemt en die zij zelf in hoge mate bezit.

Young-Bruehl, de erudiet bij uitstek, neemt een grote diversiteit aan auteurs onder de loep en spaart zichzelf ook niet. Zij probeert haar motieven te onthullen, haar eigen karakter – dat zij meer narcistisch dan dwangmatig noemt – bloot te leggen. Zij bekent dat ze als biograaf deze twee bekende (Duitstalige, joodse) dames gebruikte om van haar eigen verleden los te komen en een interessantere familie voor zichzelf te creëren. Zij schrijft over Hannah Arendt vanuit een karakterologische verwantschap, maar over Anna Freud vanuit kritische empathie voor verschil van karakter. Young-Bruehl, zelf lesbienne, kon haar grote bewondering bewaren, ondanks het ascetisme, de rigiditeit en de homofobie die haar in Anna Freud tegenstonden. Het resultaat van deze zelfkritische houding is een grote evenwichtigheid en genuanceerdheid van oordeel. De liefde ontbreekt geenszins: Anna Freud wordt met generositeit de plaats gegund die haar toe- komt, onder meer als oorspronkelijk kinderon-

derzoeker, als historicus van de psychoanalyse, die ze voor overdrijving naar de ene of de andere kant wilde behoeden.

Een hoogtepunt van deze bundel vond ik het overzicht over en de analyse van de diverse Freudbiografieën. Young-Bruehl plaatst ze allemaal in hun tijd en toont vervolgens aan hoe ze aansluiten bij stromingen en modes. Freud gezien als antifeminist, Freud als jood, Freud als voorwerp van 'debunking' (te beginnen bij Roazen), vanwege zijn menshouding of wetenschapsovatting. De kohutianen contra Freud. Zo houdt iedereen er zijn eigen Freud op na. De onvolprezen Gay ontkomt ook niet aan kritiek, en Clark wordt, tot mijn grote genoegen, in ere hersteld. Freud, concludeert Bruehl, is een welkom overdrachtsobject geworden, waar iedereen zijn liefde en haat vrijelijk op kan projecteren. We hebben nu geen nieuwe Freudbiografieën meer nodig, maar wel een cultuurhistorische blik op de ontwikkeling van de Freudkritiek.

Toegegeven, Freuds theorie over de vrouw is incompleet gebleven en niet altijd logisch, bovendien ontbreken bij zijn latere theoretische modificaties zowel de toepassing op de vrouwelijke psyche als de klinische voorbeelden van vrouwen. De vrouw komt tenslotte alleen nog ter sprake vanwege haar moederbinding. Het feminiene masochisme bijvoorbeeld gaat helemaal niet over vrouwen, laat staan over hun relatie tot hun moeder, maar over homoseksuele mannen. Het rare is ook dat het meisje, hoewel zij van object wisselt, daar geen superego – al was het maar een half of een vrouwelijk – aan overhoudt dat gebaseerd is op identificatie met de verloren moeder. Hoe het narcisme van de vrouw beïnvloed wordt door haar sterke band met haar moeder werd door Freud nooit uitgewerkt.

Ten slotte, feministen hebben de psychoanalytische theorie diepgaand beïnvloed. De begrippen 'gender' en 'gender identity' zijn door hun toedoen grondig onderzocht en hebben diepe voren in de theorie achtergelaten. Helaas hebben de feministen ook de driften overboord helpen zetten, de innerlijke realiteit helpen verwaarlozen en het spreken over rollen en interactie buiten iedere proportie bevorderd, ten detrimente van seksualiteit en agressie. De

moeder en het preoedipale staan nu meer dan ooit centraal en 'where deprivation was, there empathic nourishing shall be, – that is the therapeutic motto, not where id was, there ego shall be' (p. 238).

Young-Bruehl verzet zich bijvoorbeeld tegen het idee dat anorexia niet hysterisch zou zijn en niets met libido en agressie te maken zou hebben, zoals de theorie van de sociale veroorzaking wil. Helaas heeft de gehele psychoanalyse een klap van de feministische molen meegekregen. Zij is gefeminiseerd, van haar scherpe kantjes ontdaan, en het is niets dan objectrelatie en interactie wat de klok luidt. Veel therapeuten proberen een lieve moeder te zijn als tegengif tegen 'misbruikende vaders', want een eenzijdige belangstelling voor trauma en slachtofferschap staat nu immers op de voorgrond. Deze wat cynische eindnoot doet geen recht aan de subtiliteit van de redenaties in het onderhavige boekwerk. Het is mij niet mogelijk om in kort bestek daar voldoende sprekende voorbeelden van te geven. Ergo: ter lezing aanbevolen.

Dr. H.C. Halberstadt-Freud is vrij gevestigd psycholoog-psychoanalyticus te Amsterdam.

Van neurotische naar structurele pathologie

Bespreking van: M.H.M. de Wolf (1998), *Inleiding in de Psychoanalytische Psychotherapie. Ontwikkeling, psychopathologie, diagnostiek en behandelvormen. Deel 4 in de serie Basiskennis voor de praktijk van de psychotherapie.* Coutinho, Bussum. ISBN 90-6283-097-8, 280 pagina's, prijs: f 49,50

Marc Hebbrecht

Deze inleiding in de psychoanalytische psychotherapie is het vierde deel in een serie over de basiskennis voor de praktijk van de psychotherapie onder redactie van Henk Ras en Thijs de Wolf. In deze reeks verschenen reeds uitgaven over kinderpsychotherapie, groepsthera-

pie en gedragstherapie.

Het boek bestaat uit drie delen. In een eerste deel worden de belangrijkste psychoanalytische modellen kort beschreven, zoals het driftmodel, het objectrelationele model, de zelfpsychologie van Kohut en de theorie van Jacques Lacan. In het tweede deel wordt een synthese gemaakt van de op DSM-IV georiënteerde psychodynamische psychiatrie die ons bekend is vanuit het werk van Gabbard (1994). In het laatste deel worden de psychoanalytische therapieën gesitueerd op een continuüm van steunende en inzichtgevende behandelingsvormen.

Door het boek loopt één rode draad namelijk het onderscheid tussen twee fundamenteel verschillende benaderingswijzen dat leidt tot de simplificerende polarisatie tussen neurotische pathologie enerzijds en structurele pathologie anderzijds.

Neurotische pathologie is vooral begrijpbaar vanuit klassieke drift- en egopsychologische modellen. Centraal staan concepten als intrapsychisch conflict, oedipale problematiek en stabiele innerlijke structuur. Het ganse oeuvre van Freud dient als basis om neurotische pathologie te begrijpen en te behandelen. In de freudiaanse theorieontwikkeling worden drie fasen aangegeven. De traumatheorie valt samen met *Studien über Hysterie* en komt neer op het terug in de herinnering brengen van de verloren gegane vroege kindertijd. De externe omgeving wordt gezien als de veroorzaker van de neurotische symptomen. De behandeling zal vooral bestaan uit het opheffen van de amnesie in combinatie met het bevorderen van catharsis. De tweede fase begint met de verwerping van de traumatheorie. De nadruk ligt op het bewust maken van het onbewuste via duiding van dromen en symptomen die gezien worden als compromisoplossingen. Met het verschijnen van *Das Ich und das Es* treedt de derde fase aan, met de introductie van het structurele model. De aandacht van Freud verschuift geleidelijk van de externe naar de innerlijke realiteit. Vanaf de derde fase baseert de analyticus zich op de zes metapsychologische gezichtspunten zoals deze in de egopsychologie verder vorm hebben gekregen.

Volgens Kernberg (1984) kenmerkt de neurotische organisatie zich door een geïntegreerde identiteit, rijpe en convergerende afweer en een intacte realiteitstoetsing. Ambivalentie is aanwezig doch wordt verdrongen. De egosterkte is behoorlijk. De problematiek wordt intrapsychisch gesitueerd. Er is voldoende observerend ego aanwezig. Lijdensdruk en interne motivatie brengen de patiënt ertoe om zelf behandeling te zoeken. Aan de basis van een volwassen neurose wordt een vroegkinderlijke neurose verondersteld die ontstaat als een gevolg van de internalisatie van conflicten tijdens de oedipale fase. Dit leidt tot het uitkristalliseren van een innerlijke psychische structuur bestaande uit Id, Ego en Superego. In de neurotische organisatie is de depressieve positie bereikt. Er wordt blijk gegeven van een voldoende mate van objectconstantie en een redelijk cohesief en stevig zelf. Bij neurotische pathologie zal de therapeut bij voorkeur opteren voor een openleggende behandeling waarbij hij een neutrale en abstinente houding aanneemt opdat de problematiek van de patiënt zich maximaal kan onvouwen binnen de overdracht. De analyse van de afweer en van de overdracht staat centraal. De therapeut gebruikt de interpretatie als zijn belangrijkste instrument. Daardoor kan de patiënt tot doorleefd inzicht komen, wat vervolgens kan leiden tot verandering in diens innerlijke structuur. De indicatie 'klassieke analyse' versus 'analytische psychotherapie' zal vooral afhangen van de Ik-sterkte van de patiënt en diens innerlijke motivatie om te veranderen. Bij de aanvang van de behandeling zal de therapeut zich in de eerste plaats afvragen welk type behandeling nodig en mogelijk is. De kortdurende psychoanalytische psychotherapie krijgt relatief veel aandacht bij de bespreking van de behandelvormen van neurotische pathologie. De lezer krijgt echter een verouderd aanbod. De indruk wordt ten onrechte gewekt dat er sinds het handboek van Pierloot en Thiel (1986) niets wezenlijks is veranderd. We lezen niets over ontsluiting van het onbewuste volgens Davanloo (1990) noch over de inbreng van onderzoekers die op dit terrein momenteel actief zijn (bv. Crits-Cristoph, Piper en medewerkers, Høglend, Luborsky – zie Crits-Cristoph en Barber 1991). De interper-

sonlijke psychotherapie die een steunende en geen analytische therapie is, moet volgens mij niet onder de groep van de inzichtgevende therapieën worden ondergebracht.

Het boek besteedt mijns inziens zeer terecht uitvoerige aandacht aan de *structurele pathologie*. Analytici en analytische therapeuten hebben moeite om nog klassieke neurotische gevallen te vinden. Voor het begrijpen van structurele pathologie dient men voldoende vertrouwd te zijn met de Britse analytische scholen (Klein, Winnicott, Fairbairn, Bion), het werk van M. Mahler, de hechtingstheorie van Bowlby en de zelfpsychologie van Kohut. De Wolf noemt eveneens het werk van Stern waarin gegevens uit de experimentele ontwikkelingspsychologie verbonden worden met het psychoanalytische gedachtegoed.

Structurele pathologie komt grosso modo overeen met de borderline persoonlijkheidsorganisatie volgens Kernberg en kenmerkt zich door identiteitsdiffusie, een divergerende en primitieve afweerconstellatie die zich centreert rond splitsing, defecten in de innerlijke structuur, ambitidenties (dit concept mocht aan de hand van een voorbeeld meer verduidelijkt worden), Ik-zwakke, archaisch geïnternaliseerde objectrelaties, inadequate impulsregulatie, nijd en de afweer ervan (devalueren, onnipotente controle, narcistisch terugtrekken), paranoïde tendensen, manische afweer, gebrekkige afgrenzing tussen binnen- en buitenwereld. Het vermogen tot hechten en onthechten is verzwakt, hetgeen het vermogen tot rouwen vermindert. Er bestaat een gebrekkige integratie van liefde en haat. De paranoïd-schizoïde positie overheerst het psychisch functioneren; de depressieve positie is onvoldoende bereikt. De objectconstantie is gebrekkig. De patiënt zal vooral in behandeling komen op aandringen van anderen in het kader van interpersoonlijke conflicten. De motivatie voor behandeling is vooral extern bepaald.

Tijdens de behandeling zal de nadruk liggen op het bieden van adequate 'holding' en ondersteuning. Duidingen komen op de tweede plaats en zullen zich meer richten op de actuele interactie dan op het verleden van de patiënt. De therapeut dient meer aandacht te besteden aan het vestigen van een werkrelatie, aan het

bewerken van negatieve overdracht en het letten op het uitageren ervan buiten de therapeutische setting. Negatieve therapeutische reacties komen vaak voor. Niet de overdracht wordt geanalyseerd, men analyseert in de overdracht (ook hier was een voorbeeld wenselijk ter illustratie van deze nuance). De visie op de therapeutische aanpak van structurele pathologie is nog controversieel; om die reden worden de verschillende visies van de Amerikaanse auteurs kort aangegeven. In elk geval dient de behandelaar te verdragen dat hij als een narcistisch verlengstuk wordt beleefd, wat zich onder andere manifesteert in vastklampende, eisende en symbiotische overdrachtspatronen en dit gedurende lange tijd. De theorie over de therapeutische relatie wordt steeds meer geïnspireerd door de evoluerende inzichten met betrekking tot de primaire relatie. Zo zal de behandelaar zich bij voorkeur als een actief, levendig en reëel identificatiemodel presenteren. De introjectie van het therapeutische contact kan bij de patiënt leiden tot opbouw en restauratie van de deficiënte psychische structuur. Het boek besluit met een boeiend hoofdstukje waarin de Oedipusmythe zoals deze door Sophocles in zijn drama's *Koning Oedipus* en *Oedipus te Colonos* wordt verhaald, een eigentijdse interpretatie krijgt. Omdat dit hoofdstukje me erg boeide wil ik er graag enkele beschouwingen aan wijden. De Oedipusmythe gaat niet alleen over het oedipale conflict tussen vader, moeder en kind maar ook over het proces van zich losmaken en afgrenzen van het primaire moederobject. In ditzelfde hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de verhalen over Narcissus en Echo die ons via het derde boek van de *Metaforfosen* van Ovidius overgeleverd werden. De Wolf is mogelijk niet op de hoogte van het feit dat het Oedipusverhaal inderdaad als een mythe bestempeld wordt – dit in tegenstelling tot het verhaal van Narcissus, een legende die niet alleen door Ovidius beschreven is maar ook in de geschriften van andere antieke auteurs zoals Plutarchus, Pausanias en Plotinus voorkomt. Een mythe verwijst vooral naar een meer archaische oorsprong, naar mondelinge overlevering, naar een collectieve oorsprong, naar een representatie van heldendaden en dramatiek, naar het horen van een gerucht dat

betrekking heeft op een collectieve interactie en betekenisvol is voor een grote groep of een gemeenschap. Een legende heeft meer betrekking op het individu, op een tekst, op schriftelijke overlevering. Een legende kan in tegenstelling tot een mythe meer begrepen worden vanuit haar manifeste inhoud. Vaak dient ze als illustratie van een universeel menselijk debat rond de vraag: homo- of hetero-erotisme? Het Narcissusverhaal is dus geen mythe, wel een legende (Bergeret 1996). De Narcissuslegende illustreert volgens De Wolf de betekenis van de primaire band met het eerste, verzorgende object. Narcissus blijft gevangen binnen de dyadische relatie met het verzorgende moederobject. Hij kan zich niet differentiëren, daardoor geen innerlijk leven ontwikkelen en blijft dus innerlijk leeg en afhankelijk van de aanwezigheid van voedende externe spiegelende objecten. Het 'good enough' primaire object en het derde object stellen het kind in staat zich los te maken uit de dyadische relatie met het primaire verzorgende object en zich te gaan beleven als een gedifferentieerd, autonoom en ander object. Het is lovenswaardig dat in dit inleidende boek het belang van de mythologie voor het begrijpen van intrapsychische processen en psychoanalytische thema's wordt onderstreept. Maar is de Oedipusmythe wel zo fundamenteel voor het begrijpen van onze psychische structurering als Freud ons doet aannemen? Heikyöng Moser-Ha (1999) beschrijft hoe in Koreaanse mythen de goedwillende en steunende preoedipale vader-zoonrelatie veel meer geapprecieerd wordt dan de competitie en de rivaliteit in de oedipale vader-zoonrelatie. In de Koreaanse mythe kan de jongen zijn mannelijkheid ontwikkelen en zo sterk worden dankzij de aanmoediging en de bescherming van een lieve en meevoelende vader. Het Oedipusverhaal is erg droevig. Oedipus wordt in de steek gelaten door zijn ouders. Later ageert hij zijn onbewuste haat en doodswensen uit op zijn vader. Het einde gaat over totale destructie. De auteur accepteert naar mijn mening al te gemakkelijk de actueel gangbare DSM-IV-classificatie als referentiekader bij het categoriseren van psychopathologie. De DSM-IV schiet vooral tekort wanneer men meer neurotische varianten van persoonlijkheidspathologie

(indicaties bij uitstek voor analytische psychotherapie) wil gaan typeren. Vrijwel alle syndromen die op as II beschreven worden zijn voorbeelden van structurele pathologie of narcistische problematiek. Dit boek kan jonge psychologen en psychiaters die uitsluitend in DSM-IV-diagnostiek zijn opgeleid een interessante aanvulling bieden, vooral omdat bepaalde aspecten van de psychiatrische kliniek in de aandacht worden gebracht die anders uit de boot dreigen te vallen. Zo wordt in het boek de subtypering van hysterische pathologie volgens Zetzel beschreven. Het onderscheid tussen arrogante en sensitieve narcisten, tussen hysterici en histrionici, tussen schizoïde en vermijdende stoornissen, tussen anaclitische en introjectieve depressie, tussen borderline en dissociatieve identiteitsstoornis is niet enkel van theoretisch belang maar heeft ook implicaties voor de therapeutische praktijk. Het valt te betreuen dat de auteur geen apart hoofdstukje wijdt aan het karakter en de stoornissen ervan, wat bijvoorbeeld wel in het handboek van Nersessian en Kopff (1996) gebeurt.

In tegenstelling met het vroegere handboek van Pierloot en Thiel slaagt De Wolf er beter in de recente psychoanalytische modellen tot een geheel te integreren. De beginnende therapeut zal plezier beleven aan de heldere inleiding in het werk van Lacan. Het heeft me vroeger altijd verwonderd waarom de steunende begeleiding van de ziekste patiënten die het merendeel van de opgenomen psychiatrische populatie uitmaken, weinig aandacht kreeg in de psychoanalytische literatuur. Ik ben dan ook blij met het hoofdstukje over steunende therapie, dat echter te zeer geïnspireerd is door de Amerikaanse egopsychologie en te weinig door het werk van Winnicott en Kohut.

Alvorens te besluiten kan ik het niet laten enkele minpunten aan te geven. Heeft de auteur zijn drukproeven nagelezen? Aan de overvloed aan foutjes in woorden en zinnen heb ik me regelmatig geërgerd. De auteur overschat het bevattingsvermogen van de beginnende lezer wanneer hij het onderscheid maakt tussen internalisatie, incorporatie, introjectie en identificatie. Ook hier was een klinisch vignet nuttig geweest. Deze inleiding lijkt erg op een synthese van een Amerikaans handboek – het heeft

veel weg van een verkorte Gabbard maar dan in het Nederlands. Het eigene van de Europese psychoanalyse en vooral de inbreng van de Franse *mainstream* komt niet aan bod. Wie in de literatuurlijst zoekt naar Green, Chasseguet-Smirgel, Widlöcher en McDougall komt van een kale kermis thuis.

Globaal gezien kunnen we dit boek beschouwen als een noodzakelijke maar niet voldoende handleiding in het verplichte en basale opleidingspakket van psychotherapeuten en psychiaters.

Literatuur

Bergeret, J. (1996), *La Pathologie Narcissique*. Dunod, Parijs.

Crits-Cristoph, P. en J.P. Barber (1991), *Handbook of Short-Term Dynamic Psychotherapy*. Basic Books, New York.

Davanloo, H. (1990), *Unlocking the Unconscious*. John Wiley, New York.

Gabbard, G. (1994), *Psychodynamic Psychiatry in Clinical Practice, The DSM IV edition*. American Psychiatric Press, Washington D.C.

Kernberg, O. (1984), *Severe Personality Disorders: Psychotherapeutic Strategies*. Yale University Press, New Haven.

Moser-Ha, H. (1999), The pre-oedipal father-son relationship in Korean myths and in the patient. *The International Journal of Psychoanalysis* 80, p. 143-152.

Nersessian, E. en R.G. Kopff (1996), *Textbook of Psychoanalysis*. American Psychiatric Press, Washington D.C.

Pierloot, R.A. en J.H. Thiel (1986), *Psychoanalytische Therapieën*. Van Loghum Slaterus, Deventer.

Dr. M. Hebbrecht is psychiater en psychoanalytisch psychotherapeut te Kortenberg en te Tongeren. Hij is lid van de Belgische Vereniging voor Psychoanalyse en lid van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Psychotherapie.

Geslachtsverhoudingen en verhoudingen tussen de geslachten

Bespreking van: Paul Verhaeghe (1998), *Liefde in tijden van eenzaamheid. Drie verhandelingen over drift en verlangen*. Acco, Leuven/Amersfoort. ISBN 90-334-4099-7, 207 pagina's, prijs: f 43,50/BEF 795

Harry Stroeken

De lezers van dit tijdschrift kennen collega Paul Verhaeghe van zijn artikel *Trauma en hysterie bij Freud en Lacan* uit 1997, zo al niet van zijn boeken uit 1994 en 1996. Hij is klinisch psycholoog en psychoanalyticus, hoogleraar te Gent.

De titel van het onderhavige, mooi uitgegeven boek is een verdichting van Gabriel Marquez' *Liefde in tijden van cholera* en *Honderd jaar eenzaamheid*. De ondertitel verwijst voor een psychoanalyticus onmiddellijk naar *Freuds Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* (1905).

Het zijn drie essays, maar bepaald geen gemakkelijke. Heel veel stof wordt in kort bestek behandeld en wellicht zou een uitgebouwde eerste verhandeling al voldoende gewicht hebben gehad voor een boek. Wie de auteur kent, begrijpt dat een grote eruditie blijkt uit het boek en dat Lacan er zijn stempel op heeft gedrukt.

Dit boek heeft in België een eclatant succes. Het stond geruime tijd in de toptien van de non-fictieboeken en binnen een half jaar was een vierde druk noodzakelijk. Het is naar mijn indruk niet slechts van toepassing op een specifiek Belgische situatie, al heet de in dit boek geciteerde auteur J. Vandenberg in Nederland J.H. van den Berg.

Eerst zal ik een korte samenvatting geven van de inhoud, daarna volgen een paar opmerkingen.

Verhandeling I; Het onmogelijke koppel begint met een stelling: 'De man-vrouwverhouding wordt vandaag ervaren als zeer problematisch, en dat is dan nog zwak uitgedrukt' (p. 11). 'Waar het vroeger om seks ging, ligt het accent nu op veiligheid. Liefde is een remedie in tijden van eenzaamheid' (p. 12). 'Het basismodel van de liefde valt niet te zoeken in de man-vrouwverhouding maar wel in de relatie tussen moeder en kind'

(p. 44). 'Als we iets zinnigs over de liefde willen zeggen, moeten we derhalve de primaire moeder-kindverhouding als studieobject nemen.

(...) Er zijn drie algemene kenmerken: ten eerste, die liefdesverhouding is totaal en exclusief; ten tweede ze is vanaf het begin ten dode opgeschreven, de erfenis ervan is het tekort met het daaruit voortvloeiende verlangen; ten derde, ze wordt gekenmerkt door macht' (p. 45). Onder het tweede kenmerk worden de oedipale structuur en de betekenis van de taal en de verplichting tot exogamie behandeld. En passant worden heldere standpunten gegeven over actuele vragen zoals het homohuwelijk en de vraag of het kind ook de naam van de moeder moet kunnen krijgen. Ook worden trends als 'een nieuwe sociale klasse: de ontwikkelde, eenzame vrouw' (p. 74) begrijpelijk gemaakt. Films en titels van recent verschenen kinderboeken worden in het betoog vervlochten, evenals allerlei observaties, zoals het antwoord van een taxi-chauffeur op de vraag hoe je travestieten kunt herkennen: die met de volmaakte tiet en benen. Ook vond ik verhelderend hoe Verhaeghe pornografie in verband brengt met Witte Ravenromans en de Bouquetreeks. Het zijn wensfantasieën van mannen over vrouwen, respectievelijk het omgekeerde.

Verhandeling II; Vaders op de vlucht gaat onder andere uit van het bekende feit dat vaders in Freuds theorie hoog en centraal staan, maar dat zij in zijn gevalsstudies gewoonlijk zwak zijn. Blijkbaar speelt er een mythe waarin 'elke concrete vader zijn macht betreft via het collectief geloof in een oervader/god' (p. 89) en hoeft persoonlijke zwakte geen onoverkomelijk struikelblok te vormen voor de vaderpositie. Verhaeghe onderstreept twee actuele trends. Ten eerste ligt er het vreemde feit dat feministische topfiguren op hun schreden lijken terug te keren (herontdekking van het belang van de vader bij Greer en Lessing), respectievelijk een pleidooi houden voor het mannelijke principe (Paglia). Vervolgens lijken mannen heden ten dage vrouwen te moeten kopiëren om er te komen: *Kramer versus Kramer*, *Mrs Doubtfire*, *Tootsie*.

'Het netto resultaat wordt dan eenzame geëmancipeerde vrouwen, dertigjarige adolescenten in groep, eenzame gescheiden mannen die

alleen blijven op grond van angst, en eenoudergezinnen' (p. 95). 'De imaginaire oervaders van het fascisme zijn niets anders dan pogingen om het in de vrouw vermoede gevaar te breiden. Het is geen toeval dat de grote meesters van totalitaire regimes (Hitler, Mao) slechts te betuttelen meisjes of kind-vrouwjes als seksuele partner konden dulden' (p. 96). 'Er is geen grote Ander meer die nog geloofwaardig is' (p. 131).

Dan geeft de auteur een lang en niet gemakkelijk betoog over clanvorming in rond het voedsel – niet rond seksualiteit, zoals velen, onder andere Freud, dachten – georganiseerde maatschappijen. Griekse tragedies dragen sporen van de overgang van matrilinaire naar patrilinaire maatschappijen. 'Het verlangen om bij de moeder te blijven, de verborgen loyaliteit aan de moeder, is het onbewuste motief voor de vadermoord' (p. 108). 'Vandaag is die symbolische meesterfunctie zelf verdwenen, zodat elke oplossing binnen deze denklijn onvermijdelijk uitmondt in de installatie van rauwe, niet-bemiddelde meesterfiguren. Van oervaders dus' (p. 123). 'Bij gebrek aan een centrale identificatiefiguur wordt de zogenaamde *peer group* steeds belangrijker. (...) Er is een nieuwe clanstructuur op komst' (p. 125).

Verhandeling III; De drift noemt de auteur de moeilijkste om te schrijven. "Trieb", drift, pulsie: iets drijft een subject tot een punt waar het zelf niet heen wil, waar het alle controle verliest' (p. 151). 'De drift ligt op de grens tussen lichaam en geest, tussen de onmiddellijke woordeloosheid en de representatie, het stuk dat niet of nauwelijks gezegd kan worden en dat vandaaruit opereert in de schemerzone' (p. 186). 'Het doel van het verlangen is blijven verlangen, Een verlangen naar ontroostbaarheid. Het genot dat daaruit gepuurd wordt, is van een andere aard dan het genieten van de vervulling van dit verlangen. Blijkbaar gaat het hier om twee totaal verschillende vormen van genieten' (p. 158). De schrijver wijst de vaak gemaakte vergelijkingen met het dierenrijk af: je kunt er alles mee bewijzen en drift is geen instinct. Hij wijst op het bedrieglijke van het aanwijzen van een externe schuldige of het idealiseren van andere culturen. Bij de Grieken zou ge reali-

seerd zijn wat sommigen ook hier voor wenselijk houden: 'Afwezigheid van verplichte monogamie, positieve waardering van de coïtus, idealisering van de liefde tussen man en knaap' (p. 176). Maar de innerlijke behoefte aan regulering ligt bij het subject zelf. Ook Athene leert matiging. 'Recent onderzoek wijst uit dat de huidige generatie jongeren het vaste voorneemen heeft hun toekomstige kinderen veel strenger op te voeden dan zijzelf zijn opgevoed' (p. 190). Na een analyse van de doodsdrijf bij Freud, van Eros en Thanatos, besluit de auteur mét Lacan dat alleen de liefde kan zorgen voor de koppeling tussen drift en verlangen.

De toon van de schrijver is vaak ironisch en een milde scepsis doortrekt het geheel. Het zal duidelijk zijn dat ik dit een zeer lezenswaardig boek vind. Kritiekpunten zijn er natuurlijk ook. Ik noem er twee. De auteur zou de economische zijde van veel ontwikkelingen hebben kunnen vermelden. De materiële vertaling van onze individualisering zijn de compleet ingerichte eigen kamers van de kinderen en vele alleenwonende ouderen. De economische welvaart maakt dat mijns inziens echter pas mogelijk en is misschien zelf ook weer een oorzaak. Een tweede punt is dat het negatief oedipale aspect van de verhoudingen wel zeer sterk is aangezet. Het bidsprinkhaan-gehalte van moeder de vrouw in dit boek is erg hoog.

Bij het lezen van deze verhandelingen schoot mij de door Freud herhaaldelijk geciteerde uitspraak van Nestroy te binnen: iedere vooruitgang blijkt altijd half zo groot als hij eerst leek (o.a. Freud 1926, p. 222). De seksuele bevrijding blijkt zijn beperkingen te hebben.

Literatuur

Freud, S. (1926), Het vraagstuk van de lekenanalyse. Nederlandse Editie, *De Psychoanalytische Beweging* 2. Boom, Amsterdam/Meppel, p. 105-187.

Verhaeghe, P. (1994), *Klinische psychodiagnostiek vanuit Lacans discours theorie*. Idesca, Gent.

Verhaeghe, P. (1996), *Tussen hysterie en vrouw. Van Freud tot Lacan: een weg door honderd jaar psychoanalyse*. Acco, Leuven. (In het Engels vertaald als: *Does the Woman exist? From Freud's hysteric to Lacan's Feminine*, Rebus Press).

Verhaeghe, P. (1997), *Trauma en hysterie bij*

Freud en Lacan. Tijdschrift voor Psychoanalyse 3 (2), p. 86-99.

Prof. dr. H.P.J. Stroeken is vrijgevestigd psychoanalyticus in Utrecht en bijzonder hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden.

Lacan niet langer taboe

Bespreking van: *Encore*. Tijdschrift voor psychoanalyse en cultuur (nummer 1). Eburon, Delft. Abonnementen: Spinozahof 68, 1018 AN Amsterdam. Verschijnt tweemaal per jaar, 88 pagina's, prijs: f 40,- per jaar

Annelies van Hees

Langzamerhand gaat het wat beter met de Nederlandse belangstelling voor het werk van Lacan. Hij is geen taboe meer aan de Nederlandse universiteiten, hoewel die in vergelijking met België nog heel wat in te halen hebben.

De jarenlange aversie was voornamelijk te wijten aan een reeks vooroordelen over de ontoegankelijkheid van Lacans geschriften en terminologie, aan zijn voorliefde voor niet eenvoudig te begrijpen grafische weergaves van begrippen en ten slotte aan zijn onorthodoxe afwijkingen van analytische regels over de vaste duur van de therapie sessies.

In Amsterdam en Groningen werden geregeld Lacanwerkgroepen gehouden. Na de eerste succesvolle Lacandag in Groningen volgde er een in Utrecht, een volgend boek over Lacans gedachtegoed is onderweg en nu is er *Encore*, een tijdschrift waarin een groep jonge Lacanvorschers haar zegje doet.

Het tijdschrift is vuurrood en vertoont een verfrissende eenvoud en smaak in de opmaak, kortom het noot tot lezen. Dat doen ook de smaakmakers die op het omslag worden aangekondigd: Slavoj Žižek over drie films, Paul Verhaeghe die Lacan introduceert en Danielle Bergeron over Marilyn Monroe.

Žižek toont zich opnieuw een interessant denker die echter vaak te veel tegelijk wil zeggen.

Hij geeft een inspirerende analyse van *Breaking the Waves*, *Leaving Las Vegas* en *Dead Man Walking*, drie films waarin een vrouw op verschillende wijze de 'grens van de daad tracht te bereiken', te weten hysterisch, pervers of psychotisch. Onorthodox is Žižek zeker, maar hij opent nieuwe perspectieven. De liefde voor uitschot die zowel in *Dead Man Walking* als in *Breaking the Waves* (van Lars von Trier) een grote rol speelt voor de hoofdpersoon, beschouwt hij als een verkenning van grenzen, en wel van de ultieme naastenliefde. De fascinatie die de vrouwelijke hoofdpersoon in Von Triers film oproept, ligt niet louter in een identificatie van de toeschouwer met haar zichzelf wegcijferende liefde, maar ook in het herkennen van de perversie van de daders. 'Juist door zijn weerzinwekkendheid wordt het duiveltje van de perversie gewekt in de kijker.'

In *Dead Man Walking* is de afschuw van de toeschouwer niet te verklaren uit diens weerzin tegen de doodstraf, maar uit de obscene herhaling van de misdaad in de daad van de executie: 'Wanneer wij een bepaalde grens van medelijden overschrijden, betreden wij een duister gebied waar medelijden verandert in perversie, waar de bezorgdheid over de crimineel het lijden van zijn slachtoffer overschaduwet, waar de uitvoering van de wet de trekken van een obscene ritueel krijgt.' Ook in *Leaving Las Vegas* gaat het om een vrouw die vecht voor de ziel van een man, terwijl in de film van Von Trier de vrouw door haar opoffering het leven van de man met haar eigen leven bekoopt, waarbij ze wel en passant haar ziel redt.

Deze laatste film wordt ook in termen van receptie besproken, dat wil zeggen vanuit de reactie van de toeschouwer. Traditioneel streven film en literatuur ernaar overeenstemming tussen inhoud en vorm te bereiken. Maar een van de doelstellingen of affecten van het postmoderne project is juist die eenheid te doorbreken of op zijn minst niet meer als vanzelfsprekend te beschouwen. In deze film wordt aan de melodramatische inhoud door primitieve camera-voering en ontbrekend effectbejag een ironisch en daardoor afstandelijk commentaar toegevoegd. Zoals dat ook met postmoderne letterkunde vaak het geval is, veronderstelt een dergelijk procédé wel getrainde lezers en kijkers.

Verhaeghe introduceert op zijn gewone, rustige wijze Lacan in een artikel dat in december 1997 als lezing is gehouden op het Lacansymposium in Utrecht. In het eerste deel, over Lacans terugkeer naar Freud gaat het vooral over het onbewuste, het verlangen, het Oedipuscomplex en de therapeutische doelstelling. Maar in *Voorbij Freud* wijst hij erop hoe belangrijk het is om onder ogen te zien waar Lacan verder gaat dan Freud. Het onbewuste is in de opvatting van Lacan geen diep verborgen onderdeel van een individueel psychisch apparaat maar bevindt zich in het spreken van de Ander, zodat ook overdracht en tegenoverdracht begrepen kunnen worden als een proces dat door het verlangen van de analyticus bepaald wordt. Lacan breidt Freud ook uit in zijn opvatting van het gedeelde subject dat ontstaat door het gemis. Waar in de traditionele psychoanalyse de aandacht gaat naar het vervullen van het tekort in de vorm van symptomen of sublimatie, legt Lacan juist de nadruk op het tekort als tekort, 'le-manque-à-être', dat de subjectvorming ook positief beïnvloedt.

Bij Danielle Bergeron komt Marilyn Monroe aan de orde als sekssymbool en als bewaakster van de symbolische orde. De onschadelijke uitlaatklep voor drift en fantasma die door zo'n

onbereikbaar geïdealiseerd sekssymbool wordt gevormd, bewaakte natuurlijk ook het ideaal van het Amerikaanse huisgezin. 'In overeenstemming met de culturele codes en de verwachtingen van die tijd moest het personage Marilyn Monroe de jouissance binnen de grenzen van de vertrouwde fallische seksualiteit houden.'

Aan de hand van filmvoorbeelden, de biografie van de ster en zelfs enkele foto's krijgt de lezer oog voor de psychische constellatie van zowel de persoon als de rol van Marilyn Monroe. De laatste vijftien bladzijden van dit nummer zijn gewijd aan besprekingen, onder andere van Lacan door de ogen van zijn biografe Roudinesco, terwijl het geheel wordt afgesloten met informatie over Lacan op Internet. In een bespreking van de film *Titanic* lezen we de volgende onvergetelijke zin: 'Echte liefde is alleen mogelijk op een zinkend schip.'

Maar verder moet de lezer wiens nieuwsgierigheid gewekt is, gewoon een abonnement nemen. Er valt veel te genieten en te leren.

Dr. A. van Hees is Universitair Hoofddocent aan het Scandinavisch Instituut, UvA, en publiceert voornamelijk op het gebied van psychoanalyse en literatuur.